

АЛЬТЕРНАТИВНЕ КЕРУВАННЯ ДВОВАЛЕНТНИХ ДІЄСЛІВНИХ ПРЕДИКАТИВ ІЗ ЗАГАЛЬНИМ ЗНАЧЕННЯМ НАДАННЯ РУХУ АБО ПЕВНОЇ ФОРМИ ОБ'ЄКТОВІ

Стаття присвячена з'ясуванню альтернативного дієслівного керування формами знахідного й орудного відмінків. Аналізові підлягали дієслова зі значенням надання руху об'єктові.

Дієслівні предикати з загальним значенням надання руху або певної форми об'єктові в українській мові становлять своєрідну щодо функціонування групу.

Дослідження таких дієслівних предикатів пов'язують, насамперед, із функцією орудного відмінка (Є.К.Тимченко, М.Я.Плющ, І.Р.Вихованець та ін.).

Орудний відмінок у синтаксичній системі сучасної української мови багатофункціональний. Орудний знаряддя і засобу дії займає центральне місце в семантичній структурі цього відмінка [10,66]. Отже, визначальною (первинною) для нього є функція знаряддя і засобу дії. Вторинною є функція об'єкта дії чи стану, якій властиві синтаксичні ознаки субстанціальності, пасивності, фінальної спрямованості та формально-синтаксична ознака центральності [5,128].

Значення орудного відмінка, позбавленого конкретної семантики, у придієслівній позиції розглядав О.О.Шахматов [12,341], О.С.Мельничук [9,476-477]. Є.К.Тимченко вирізняв орудний знаряддя або засобу дії, матеріалу і не виділяв орудний об'єкта [11,33-51]. А.Вежбицька із сімнадцяти значень орудного відмінка виділяє орудний об'єкта дії та орудний назв частин тіла [3,319-325].

За словами М.Я.Плющ, в об'єктній функції орудний, позначаючи субстанцію, повністю охоплену дією, як і будь-який інший об'єктний відмінок, є сильнокерованою формою іменника (займенника), зумовленою дієсловом [10,55].

І.Р.Вихованець зазначає, що знахідний в об'єктній функції виконує роль домінанти, а всі інші варіанти об'єктної синтаксеми підпорядковуються знахідному, становлячи його лексико-комбінаторні еквіваленти [5,84-85]. Зокрема у сферу еквівалентних відношень із знахідним прямого об'єкта в позиції придієслівного додатка вступає орудний об'єкта, використовуваний при тих самих дієсловах, що і знахідний [4,30].

У словоформах із знахідним відмінком дієслово виражає навмисну дію, безпосередньо спрямовану на об'єкт, тобто уведенням знахідного об'єкта активної дії зосереджується увага на самій дії. У конструкціях із формою орудного відмінка дія може бути також спрямованою на інший об'єкт, який виражає мету руху. Так, дієслова з загальним значенням надання руху або певної форми об'єктові в українській мові керують двома відмінками –

орудним (*вертіти хвостом, ворушити ногами, хитати головою, шарудіти листям*) або знахідним на позначення повного охоплення предмета дією (*вигинати спину, надувати щоки, розводити руки, розправляти крила*).

Розглядаючи дієслова з загальним значенням надання руху або певної форми об'єктові, мовознавці використовують різні терміни: дієслова „невільного” (або „часткового”) руху [7,55], „неконтрольованого руху” [2,269], рухливої дії [6,368], дієслова, що позначають рухи, виконувані неактивними учасниками дії [1,65], моторні дієслова [8,69].

Услід за М.Я.Плющ [10,59], у запропонованій нами класифікації лексем, називаємо їх дієсловами з загальним значенням надання руху або певної форми об'єктові.

До аналізованої групи двовалентних дієслів, що керують знахідним відмінком, належать лексеми: *вигинати, викруглювати, відплющувати, гнути, горбатити, жмурити, закопильовати, зліплювати, морицяти, набундючувати, оскалювати, понурювати, потуплювати, прискалювати, розкліплювати, стискати, хмурити, хнюпити, ціпити, щурити* та ін. (90 лексем).

Орудним відмінком керують двовалентні дієслова:

1) із загальним значенням надання руху об'єктові: *блмати, виляти, водити, двигати, дригати, жестикулювати, кивати, кліпати, коливати, моргати, мотилляти, накивувати, плутати, похитувати, розмахувати, стенати, теліпати, тріпати, трусити, хлопати* (40 лексем);

2) зі значенням надання руху об'єктові, що супроводжується певними звуками: *бряжчати, грюкати, дзенькати, клацати, лопотати, ляскати, пихкати, плямкати, похльостувати, притупувати, рипати, скреготати, сплескувати, стукати, хряскати, цокати, чмокати, човгати, шарудіти, шелестіти* (46 лексем).

Можуть керувати формами як знахідного, так і орудного відмінків такі дієслова: *вергати, вертіти, ворушити, жбурляти, кидати, коливати, крутити, метати, мотати, перебирати, прискати, розводити, рухати, сипати, сіпати, смикати, стрепенути, сунути, термосити, тіпати, торгати, тріпати, трусити, трясти, хитати, хлюпати, шарпати, шпурляти* тощо. Наприклад, дієслово *крутити* має значення: „надавати чомусь обертового руху; обертати”; „швидко повертати з одного боку в інший” (СУМ,IV,374): *Я задумливо **крутнув** глобус, він замерехтів синіми цятками океанів і жовтизною пустель (В.Дрозд); Старий Сірко послухає–послухає, **скрутне** головою задоволено і сам підтягує (І.Багряний)*. Предикат зі значенням дії вимагає суб'єкта дії – аргумента, що позначає діяча, вираженого субстантивом у формі називного відмінка, із синтаксичною функцією підмета в реченні. Семантико-синтаксичні відношення, в які вступає об'єктний компонент, відображають різні значення дії. Сема „швидко повертати з одного боку в інший” спричинює появу аргумента зі значенням знаряддя дії, вираженого іменником у формі орудного відмінка (*головою*); сема „надавати чому-небудь обертового руху; обертати” –

зумовлює уведення в речення аргумента, що виступає у ролі об'єкта дії, вираженого іменником у формі знахідного відмінка (*глобус*).

Дієслова типу *підшморгувати, посвистувати, чмихати, шмаркати, шморгати* означають мимовільні супровідні вияви дії чи стану. Напр.: *Чоловік уже спав. Тихенько мов водночас пробачаючись, **посвистував** носом (...)* (А.Дімаров). Додатково можуть передавати також своєрідні симптоми внутрішнього стану людини. Напр.: *І од злості Зубами **скрегоче**. Отако-то бува мати!.. Де ж серце жіноче?* (Т.Шевченко); *Я **заклінав** з подиву очима* (К.Мотрич).

При двовалентних дієсловах у позиції предиката позицію суб'єкта займають іменники (займенники) на позначення:

– осіб: *Гришка **здвигнув** плечима, зігнувся, подождав трохи, подивився на Тараса (...)* (В.Винниченко); *Вона (дівчина) **вимахувала** сумочкою і загравала до вітру (...)* (В.Симоненко);

– інших істот: *Коні шалено **хвиськали** хвостами, били ногами, пирскали, **мотали** головами* (І.Багрянний);

– механізмів, машин тощо: *Мотор **запихкав** їдким димом, машина рушила, і всі студенти замахали руками, прощаючись з Богучарами* (В.Кучер);

– природної сили: *Скаженіючий **вітер торгикав** ворітьми, обвивав на акаціях руді плюсклі млиночки, і вони хурчали в повітрі, як джмелі* (Г.Тютюнник);

– абстрактних назв (девербативів): *Крізь дим прорвався **дзвін крилатий, Махнув** осмаленим крилом (...)* (О.Олесь).

Інструментальна синтаксема при таких предикатах займає периферійну позицію в реченні.

Об'єктний компонент при дієслівних предикатах із загальним значенням надання руху або певної форми об'єктові може бути виражений:

1) іменниками на позначення частин тіла (*вихитувати головою, ворушити бровами, дригати ногами, здвигати плечима, кивати пальцем, кліпати очима, скреготати зубами* та ін.);

2) іменниками на позначення конкретних предметів (*гупати чобітьми, клацати засовом, махати смичком, рипати дверима, смикати віжками, стукати ложкою, шелестіти паперами* і под.).

Напр.: – *Звідки така поінформованість? - Марія здивовано **зметнула бровами*** (К.Мотрич); *Вояки **шаркали запальничками**, але вітер одразу задував вогонь, і той у мент гас* (В.Яворівський).

Орудний об'єкта, вербалізований назвами частин тіла, може передавати рух як знак-жест. Напр., *кивнути головою* – сказати „так”, *помахати рукою* – привітатися, *здвигнути (стенути) плечима* – виразити нерозуміння і т.д. Напр.: – *Що він говорить. Боже ж мій! - **сплеснула руками** Ганнуся, якої Яшине пророцтво найбільше торкалось* (В.Підмогильний); *Я глянув угору, **помахає рукою**, вона мене впізнала* (Р.Іванчук); – *Мені – що, - **байдуже стонула плечима** Уляна* (А.Дімаров). У першому реченні форма орудного сприймається як вияв здивування; у другому – жест привітання; у третьому – як вагання.

Словоформа зі знахідним об'єкта передає дію як мотивовану бажанням змінити положення частини тіла, що не можна передати орудним об'єкта. Пор.: *розставляти ноги - дригати ногами; жмурити очі - кліпати очима; щулити вуха - ляпати вухами.*

При дієсловах, що керують знахідним відмінком, залежний компонент може бути виражений іменником на позначення частин тіла людини або істоти. Напр.: *Шухновський випнув зуби, нахмури**в** брови, мабуть, думав, що відказати (Ю.Збанацький); Він (Микола) то стискував, то розтискував зуби, дихав важко, хрипко (...) (Ю.Мушкетик); Лежить (осел) на жовтій піску, випягнув ноги, вишкірив зуби, а волохатий живіт – так, як гора (М.Коцюбинський); Я фасонно відкопилив мізинець і відчув, що нарешті і я на коні й що не святі горишки ліплять (О.Чорногуз).*

Це значення передають і предикати, виражені сполученням дієслова й іменника з метафоричним перенесенням. Напр.: *Очі розкрила конвалія біла І в дивуванні застигла, зомліла...(О.Олесь); Підняли блакитні вії васильки кругом (В.Сосюра); Розігнув Закляклу спину кволий ранок (А.Охримович); Замислились поля, стулило вії сонце (В.Сосюра).*

Двовалентні дієслівні предикати з загальним значенням надання руху або певної форми об'єктові утворюють трикомпонентну інтенційну структуру речення: „агенс – активна дія – інструмент”. Агенсом виступає „істота” (рідше–„природна сила”), інструмент характеризується ознакою „предмет”.

За семантикою лівостороннього і правостороннього партиципantів інтенційної структури аналізованих дієслівних предикатів можна виділити такі типи:

Н (особа) – **Д** – **П** (частина тіла): *Низенький пенсіонер потиснув плечима й подався за ним (Ю.Мушкетик); Умившись, (Маруся) присіла тут же, на березі, випростала ноги, розслабила тіло (А.Дімаров);*

Н (особа) – **Д** – **П** (предмет): *Кине (Ольга) ключі, викладе біля дзеркала почату пляшечку „шанелі” й хряпне дверима (В.Яворівський);*

Н (інша істота) – **Д** – **П** (частина тіла): *(...) а неподалік, розворушуючи осоку і кропивку, смачно поцмокує обручкою губів свійський короп (П.Мовчан); На шлюб виряджають чужі людоньки, а коники шиї гнуць, і дружечки співають (У.Самчук);*

Н (предмет) – **Д** – **П** (предмет): *Потім семафор махнув червоною дощечкою (...) (Ю.Яновський); На шафі влаштувалися в ряд замащені пальцями слони, випріцив здивовано великі жовті оченята-гудзики потертий плюшевий ведмедик (Ю.Збанацький);*

Н (природна сила) – **Д** – **П** (предмет): *Дядько Денис моргав до мене, аж вітер ходив по кімнаті і шарудів газетою, але я не зважав на засторогу (...) (В.Дрозд); Вітер надував їх (вітрила), і вони виривалися з рук, як великі білі птахи (...) (М.Коцюбинський);*

Н (абстрактне поняття) – **Д** – **П** (предмет): *Хропе і втома, цямкає губами (...) (М.Вінграновський).*

Валентнісні типи предикатів із загальним значенням надання руху або певної форми об'єктові формують речення структурної схеми **S – Vf – Obj**.

Речення, утворені за цією структурною схемою, можуть представляти різні семантичні структури. Такі предикати програмують своєю семантикою обов'язкове заповнення позицій суб'єкта і об'єкта, яким на формально-граматичному рівні відповідають підмет і додаток.

Морфолого-синтаксичне втілення даної схеми обмежене, оскільки об'єктна позиція додатка реалізується у формах знахідного або орудного відмінків:

1) **N1 – Vf – N4** : *Молодий смутно чоло **схилив**, - Не журіться, то щастя віщує!* (Лєся Українка); – *Миша над усе в світі любить малиновий дзвін кришталю, - побожно **округлила** великі передрані очі Шухновська* (Ю.Збанацький); *Тихо... Ви (панно) **спустили** вії (...)* (М.Вороний);

2) **N1 – Vf – N5** : *Секретар чмокнув, **кляцнув** язиком – та так хвацько, що луна пішла (...)* (В.Земляк); *Хтось знадвору **кляцнув** сінешніми дверима, **загнув** чобітьми* (М.Стельмах); *Дядько Тилимон, **помагаючи** Тарапатову, **також** посмикує віжками* (Є.Гуцало).

У таких конструкціях форми знахідного й орудного відмінків, що програмуються двовалентним дієслівним предикатом із загальним значенням надання руху або певної форми об'єктові, не передбачають прийменниково-відмінкових форм, що зумовлює відсутність варіантів синтаксичних схем речень.

Отже, двовалентні дієслова з загальним значенням надання руху або певної форми об'єктові допускають альтернативне керування. Форма орудного відмінка виражає відношення неспрямованої дії суб'єкта з певною настановою у використанні об'єкта, а форма знахідного – відношення активної дії суб'єкта, спрямованої на об'єкт. Агенс може бути представлений назвою особи, істоти, предмета, природної сили чи абстрактним поняттям. Другим партиципантом може бути назва частини тіла або предмета.

Література:

1. Андерш Й.Ф. Типологія простих дієслівних речень у чеській мові в зіставленні з українською. – К.: Наук. думка, 1987. – 191 с.
2. Апресян Ю.Д. Лексическая семантика. Синонимические средства языка. – М.: Наука, 1974. – 367 с.
3. Вежбицка А. Дело о поверхностном падеже // Новое в зарубежной лингвистике. – М.: Прогресс, 1985. – Вып.15. – С. 303-341.
4. Вихованець І.Р. Синтаксис знахідного відмінка в сучасній українській літературній мові. – К.: Наук. думка, 1971. – 120 с.
5. Вихованець І.Р. Система відмінків української мови. – К.: Наук. думка, 1987. – 231 с.
6. Золотова Г.А. Синтаксический словарь: Репертуар элементарных единиц русского синтаксиса. – М.: Наука, 1988. – 439 с.
7. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. – Л.: Наука, 1972. – 216 с.
8. Масицька Т.Є. Граматична структура дієслівної валентності. – Луцьк: Ред.-вид. відд. Волин. держ. ун-ту ім. Лєсі Українки, 1998. – 206 с.

9. Мельничук О.С. Синтаксичні функції відмінків // Вступ до порівняльно-історичного вивчення слов'янських мов. – К.: Наук. думка, 1966. – С. 446-488.
10. Плющ М.Я. Категорії суб'єкта і об'єкта в структурі простого речення. – К.: Вища шк., 1986. – 175 с.
11. Тимченко Є.К. Вокатив і інструменталь в українській мові. – К.: Вид-во Укр. АН, 1926. – 118 с.
12. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. – Л.: Учпедгизд., 1941. – 620 с.

С.М.Дишлева

СВОЕРІДНІСТЬ РЕАЛІЗАЦІЇ ВАЛЕНТНИХ ТА ІНТЕНЦІЙНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ДІЄСЛІВ НА ПОЗНАЧЕННЯ ПЕРЕХОДУ ІЗ ОДНОГО СТАНУ В ІНШИЙ

У слов'янському мовознавстві дослідженню семантики дієслова приділяли багато уваги О.Потєбня, В.Виноградов, Ю.Маслов, Н.Авілова, І.Вихованець, В.Русанівський та ін. За висловом В.Виноградова, дієслово є найбільш конструктивний клас слів порівняно з усіма іншими частинами мови [2; 422]. В основу опису дієслів з погляду їхньої семантики традиційно кладуть критерій протиставлення дієслів дії дієсловом стану [3; 27]. Стан як специфічну семантичну категорію вперше виділив Арістотель у своїх логічних категоріях. У вітчизняному мовознавстві серед перших дослідників цього питання можна назвати І.Калайдовича, О.Барсова, М.Кошанського. Подальше висвітлення ця проблема знайшла у працях О.Шахматова, О.Востокова, Л.Щерби. Серед українських мовознавців дослідженням категорії стану ґрунтовно займався О.Леута.

Метою статті є дослідження семантичної природи дієслівних предикатів на позначення переходу з одного стану в інший, визначення їхніх інтенційних характеристик, типових морфологічних реалізацій адвербіальних компонентів.

Об'єктом дослідження є семантико-синтаксична структура простих речень з дієслівними предикатами лексико-семантичної групи на позначення переходу із одного стану в інший.

Дієслова аналізованої ЛСГ - це особлива група лексем, які позначають перехід з одного стану в інший. Звичайно, йдеться не про перехід із стану фізіологічного у психічний або навпаки, а своєрідний вид переходу, такий, при якому істота або неістота переходить із стану спокою у збуджений стан (*шаленіти, жсвавішати*) або ж, навпаки, заспокоюється (*вщухати, тихнути*). Сюди ж належать і дієслова, які характеризують зміну певних соціальних ознак чи поглядів людини (*капіталізуватися, емансипувати*).

Дієслова цієї групи, на відміну від дієслів стану, не є статичними, вони відображають рух від одного стану до іншого, але остаточно не стосуються жодного них, займаючи проміжне положення між точками відліку на осі становлення стану чи процесу. Так само, як і дієслова на позначення фізіологічних процесів, ці лексеми відзначаються динамічністю, але якщо